

VÉGELGYENGÜLÉSBN SZENVED-E A HALÁLBÜNTETÉS? A LEGSÚLYOSABB BÜNTETÉSI NEM HELYZETE A VILÁGBAN

**Is the death penalty terminally ill?
Trends in the use of capital punishment around the world today**

SZÓKE PÉTER*

A tanulmány a halálbüntetés helyzetét taglalja a világban, éppen csak érintve az eltörlésével kapcsolatos pro és kontra érveket. Az ezt eltörlő vagy nem alkalmazó országok száma növekszik, és világszerte csökken a kivégzések száma. A folyamat középtávon akár a halálbüntetés eltűnéséhez is vezethet. A tendenciát az írás az abolicionista mozgalom néhány közelmúltbeli sikerének (Malawi, Virginia, Üzbegisztán, ENSZ közgyűlési moratórium) bemutatásával szemlélteti. Az abolicionista folyamatnak megvannak a maga korlátai: a világ legnépesebb országai ma is fenntartják a halálbüntetést, de közülük az USA-ban folyamatosan teret veszít a Legfelsőbb Bíróság konzervativizmusa ellenére. Kína, India, Japán, valamint az iszlám befolyása alatt álló államok retencionisták, de ezek egységes vagy mozdulatlan tömböt nem alkotnak. A vallási és a civil szervezetek szerepe az abolicionista mozgalomban növekszik.

Kulcsszavak: halálbüntetés, abolició, ENSZ-moratórium

This study deals with the use of the death penalty around the world, just touching on the arguments for or against its abolition. The number of countries abandoning capital punishment is rising, the number of executions dropping. The process might lead to the universal disappearance of the death penalty. Recent successes of the abolitionist movement in Malawi, Virginia, Uzbekistan, the Moratorium on the use of the death penalty adopted by the UN General Assembly illustrate the trend. Still, the waning of the death penalty has its limits. The most populous countries are in the retentionist camp, although the capital punishment is losing ground in the US, in spite of an intransigent Supreme Court. China, India, Japan as well as states influenced by Islamic law retain the death penalty, without, however, representing a uniform block. The article also highlights the growing role of religious and civil organizations in the abolitionist movement.

Keywords: death penalty, capital punishment, abolition, UN Moratorium

---

* DR. SZÓKE PÉTER
kutató
Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet,
1123 Budapest, Alkotás utca 55–61.
peter.szoke@mfi.gov.hu
A szerző köszönetét fejezi ki dr. Csemáné dr. Váradi Erikának néhány forrás megtalálásához nyújtott segítségéért.

„Az ember létezése és méltósága ... valójában nem is jog,
mert az emberi lényeg a jog számára transzcendens, hozzáférhetetlen.”

Lábady Tamás és Tersztyánszky Ödön alkotmánybírák
párhuzamos indokolása az Alkotmánybíróság
23/1990. (X. 31.) AB határozatához¹

Bevezetés

Hazánkban és abban a politikai, érték- és jogközösségben, amelyhez Magyarország a rendszerváltás utáni évtizedekben sikerrel csatlakozott – más értelmezések szerint oda visszatért – nincs halálbüntetés. Visszaállítását nemzeti, uniós és nemzetközi normák gyakorlatilag kizárják még akkor is, ha egy-egy sokkoló bűncselekmény vagy terrorhullám nyomán egyes véleményformálók felmelegítik a kérdést. Ezek azonban inkább impulzusok, a közhangulat ösztönös reakciói, mintsem mélyről jövő, szervezett társadalmi igény. A jogalkotó a világ egyre több pontján jut arra a következtetésre, hogy a halálbüntetés az okozott sérelmet nem orvosolja, a társadalom védelmére pedig nem a legalkalmasabb. Balázs Péter 2018-ban írt tanulmányában alapos és világos helyzetjelentést adott, számba véve a különböző államok egyes kategóriáit a halálbüntetéshez való viszonyuk szerint: a halálbüntetést nem alkalmazó, de iure vagy de facto abolicionista államok száma nő, míg a retencionistáké csökken, és hasonló trend mutatható ki a közvéleményben is, persze emellett továbbra sem jelentéktelenek a halálbüntetést támogató tömegek. Balázs óvatos előrejelzése szerint az abolicionista hullám talán túl van a tetőfokán, de kitart, bár a retencionista államok „kemény magján” megtörhet.² Egy évtizeddel korábban Bódi Stefánia vállalkozott hasonló nemzetközi kitekintésre. Jóllehet, az abolíció térnyerését érzékelt(ett)e, ő még úgy vélte, hogy ez a büntetési nem „még sokáig jelen lesz az államok életében”.³

Az abolicionista és retencionista tábor között zajló vita iránt érdeklők figyelmébe ajánlom Tóth J. Zoltán *Halálbüntetés: pro és kontra* című tanulmányát, amely az érveket és ellenérveket hét nagyobb, és több kisebb területre bontva rendszerezi: 1. A nemzetközi egyezmények: feltétlenül kizárja-e a nemzetközi jog e büntetési nem fenntartását? 2. Az elrettentő hatás: a magyar retencionista szerzők némelyike emlékeztet rá, hogy a halálbüntetés 1990. évi eltörlése után hazánkban az emberölések száma – átmenetileg – másfélszeresére nőtt, míg az abolicionisták a tágabb statisztikák alapján ezt a társadalom anómiás állapotának tulajdonítják; a szerző hasonló angolszász példákat is idéz, hasonló következtetéssel. 3. Humánus: az emberiség feltétlenül kizárja-e a halálbüntetést, hiszen a retencionisták felvetik, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés sem feltétlenül humánusabb. 4. Szüksé-

¹ [http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/179297164CE96B8DC1258382003C36D7?](http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/179297164CE96B8DC1258382003C36D7?OpenDocument)
OpenDocument, 2022. február 8.

² BALÁZSY Péter: Velünk élő táló – a halálbüntetés napjainkban. *MTA Law Working Papers* 2018/7., 22–23.

³ BÓDI Stefánia: A halálbüntetés nemzetközi története és megítélése – érvek és ellenérvek. *Hadtudomány* 2008/3–4., 127–139.

gesség: van-e mód a társadalom védelmét más módon biztosítani, vagy – ellenkező esetben - a halálbüntetés *ad maiora mala vitanda* elfogadható. 5. A *justizmord*: az abolicionisták egyik legerősebb érve olyannyira, hogy a Tóth által idézett ellenérvék – nem a szerző hibájából – meglehetősen erőltetetteknek tűnnek. 6. A büntetés célja: amennyiben a társadalom védelmét tekintjük a legfőbb célnak, a speciális prevenció egyes esetekben feltételezi a halálbüntetés lehetőségét, míg az ellenzők szerint ez más eszközökkel is elérhető. 7. Gazdaságosság: a bűnöző és a társadalom egyaránt mérlegeli, mi éri meg neki. A kivégzés, vagy az életfogytiglan kerül-e többbe? Jogállami körülmények között – amint amerikai példák bizonyítják – a halálbüntetés lehet költségesebb.⁴ A dolgozat egyéb – többek között szociológiai – témákra is kitér, így például a társadalom brutalizációjának a kérdésére, amelyet egyes szerzők a halálbüntetés alkalmazása velejárójának tartanak. Bár a szerző hangsúlyozza, hogy egyik tábor igazát sem kívánja erősíteni a tanulmánnyal, e sorok írójának benyomása szerint a halálbüntetés ellen általa összegyűjtött érvek mennyiségileg és minőségileg túlsúlyban vannak.⁵

Jelen tanulmány megközelítése kevésbé rendszerező. Nem a halálbüntetés ellen, vagy mellette szóló érveket kívánja tárgyalni. Ezekre csak annyiban utal, ahol és amennyiben ez szükséges azoknak a tendenciáknak a felvázolásához és megértéséhez, amelyekről szólni kíván.⁶ Abból indul ki, hogy a halálbüntetés – bár változó sebességgel – visszaszorulóban van. Az erre utaló statisztikák mindenki számára elérhetőek az ezzel foglalkozó nagy emberi jogi szervezetek, például az Amnesty International honlapjain.⁷ Írásomban a legutóbbi idők fejleményeire igyekszem összpontosítani. Ezen belül is néhány ország halálbüntetéssel kapcsolatos szabályozástörténetének általam tanulságosnak vélt olyan fejezeteit igyekszem bemutatni, amelyek a tendenciát szemléltethetik.

1. Egy meg nem ünnepelt évforduló

2020-ban múlt harminc éve annak, hogy az akkor még nem régen működő magyar Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánította és megsemmisítette a Bünte-

---

⁴ A retencionista tábor egyik legprominensebb képviselője, Antonin Scalia az amerikai Legfelsőbb Bíróság tagja a *Baze v. Rees* ítélethez fűzött párhuzamos véleményében meg-hökkentő következtetést fogalmazott meg: az államot terhelő magas költségekért azok a bírúk a felelősek, akik a halálbüntetést ellenzik és mindenféle korlátozásokkal igyekeznek alkalmazását megnehezíteni. <https://www.law.cornell.edu/supct/html/07-5439.ZC2.html>, 2022. február 6.

⁵ TÓTH J. Zoltán: Halálbüntetés: pro és kontra. *Jogelméleti Szemle* 2003/2., <http://jesz.ajk.elte.hu/toth14.html>, 2022. április 21.

⁶ A jelen cikket Mario MARAZZITI *Life. Da Caino al Califfato: verso un mondo senza pena di morte* című könyve ihlette. Francesco Mondadori, Milano, 2015.

⁷ Az aktuális statisztikák az Amnesty International, és a World Coalition Against The Death Penalty honlapjain elérhetők: www.amnesty.org, ill. <https://worldcoalition.org/>, 2021. június 26. Ez utóbbi több civil, ill. nem kormányzati entitást tömörítő ernyő szervezet.

tő törvénykönyv halálbüntetést lehetővé tévő rendelkezéseit⁸. Az évforduló szinte észrevétlenül múlt el. Pedig a lépés annak idején mérföldkő volt a demokratikus és jogállami átmenetben. Egykor valamennyi közép- és kelet-európai kommunista ország jogrendjében szerepelt ez a büntetési nem.⁹ A nyugat-európai országok 1989–90-re már, de jure vagy de facto kiiktatták jogrendjükből. A demokratikus és jogállami intézmények felállítása, az emberi és politikai jogok biztosítása az euro-atlanti közösséghez történő csatlakozáshoz elvárt színvonalon a társadalom túlnyomó többségének egyetértésével találkozott. A halálbüntetés eltörlése azonban kivételt jelentett. A közhangulatban sosem ment végbe egyértelmű fordulat: egy esetleges – jogszerűen persze végrehajthatatlan – népszavazás kimenetele legalábbis bizonytalan lenne nálunk (is)¹⁰. A modern jogrendszerek mindegyikére jellemző azonban, hogy valamit megtart a természetjogi alapokból, netán transzcendens hivatkozásokat is tartalmaz, amelyekkel bizonyos eszményeket, értékeket kivon a kisebbség-többség alakulásának, a folyton változó konszenzus dinamikájának hatása alól.

2. Anamnézis és diagnózis

Ha a világban körbepillantunk, látjuk, hogy a halálbüntetés nem örvend túl jó egészségnek. Egyes vélemények szerint meg fog halni, a rabszolgasághoz hasonlóan¹¹. A betegség hosszú lefolyású. Válasszuk viszonyítási pontnak 1786. november 30-át! Lipót toszkán nagyherceg (II. Lipót néven német-római császár és magyar

⁸ 23/1990. (X. 31.) AB. Az alkotmányellenesnek ítélt és megsemmisített rendelkezések különösen az alábbiak: a *Büntető Törvénykönyvről* szóló 1978. évi IV. tv. (a továbbiakban: Btk.) 38. § (1) bekezdés 1. pontja, a 39. §-a és a 84. §-a, a *büntetőeljárásról* szóló 1973. évi I. tv. (a továbbiakban: Be.) 399. §-a, a *büntetések és az intézkedések végrehajtásáról* szóló 1979. évi 11.tvr. 17. és 18. §-a, valamint a Btk. 155. § (1) bekezdés, a 158. § (2) bekezdés, a 160. §, a 163. §, a 166. § (2) bekezdés, a 261. § (2) bekezdés, a 262.§ (2) bekezdés, a 343. § (4) bekezdés, a 346. § (1) bekezdés, a 347. §, a 348. § (3) bekezdés, a 352. § (3) és (4) bekezdés, a 354. § (3) bekezdés, a 355. § (5) bekezdés, a 363. § (2) bekezdés, a 364. §, a 365. § rendelkezéseiben a kiszabható büntetési nemek közül a halálbüntetés.

⁹ Az egykori kommunista blokk országai közül érdekes módon az NDK még a rendszer-váltás előtt, 1987-ben eltörölte a halálbüntetést. BÓDI: i. m. 138.

¹⁰ A Závecz Research 2017. októberi (az intézet honlapján időközben fellelhetetlen) kutatása szerint a magyar lakosság 24%-a feltétlenül támogatná, további 52%-a pedig bizonyos élet elleni bűncselekmények esetére elfogadná e büntetési nem alkalmazását. https://index.hu/belfold/2017/10/30/a_magyarok_negyede_szeretne_halalbuntetest/, 2022. február 8. Egy esetleges népszavazás kimenetele – annak tétje miatt – talán nem lenne automatikusan ugyanez.

¹¹ A rabszolgaság és a halálbüntetés eltörlése között párhuzamot Robert Badinter francia igazságügyi miniszter vont a Nemzetgyűlés előtt 1983. szeptember 17-én mondott beszédében. Le discours de Badinter sur la peine de mort. *Le Figaro* 2014. április 8. <https://www.lefigaro.fr/politique/le-scan/2014/04/08/25001-20140408ARTFIG00067-le-discours-de-badinter-sur-la-peine-de-mort.php>, 2022. február 8.

király) ezen a napon törölte el a halálbüntetést. Így Toszkána lett a világ első modern állama, ahol ezt a büntetési nemet nem alkalmazták.¹²

A világban egyre többen gondolják, hogy a halálbüntetés nem éri el az egyetemes civilizációs minimumot. Amikor 1975-ben Helsinkiben lezárult az Európai Biztonsági és Együtműködési Értekezlet – a hidegháború vége felé tett egyik első óriáslépés –, akkor alig tizenhat ország jogrendjében nem szerepelt a halálbüntetés lehetősége. 1989-ben a berlini fal leomlása idején tizenkilenc újabb ország törölte el ezt a büntetési nemet. A változás még drámaibbnak tűnhet az egy évszázaddal azelőtti adathoz képest, amikor mindössze három ilyen állam létezett: San Marino, Costa Rica és Venezuela (miután Toszkána beolvadt az Olasz Királyságba). 1990-ben újabb kilenc állam – köztük hazánk – csatlakozott az abolicionista táborhoz. Az ezt követő évtizedben további 19 ország dönt hasonlóan, köztük a jugoszláv utódállamok, a balti országok, és Albánia. (Enver Hodzsa Albániát 1967-ben a világ első ateista államává nyilvánította, ahol bármilyen vallási cselekményt, akár egy csecsemő megkeresztelését halálbüntetés fenyegetett.)

Az Amnesty International statisztikái szerint a végrehajtott kivégzések száma folyamatosan csökken. 2020-ban például az előző évihez képest 26%-kal kevesebb, 483 kivégzést észleltek, ami a legalacsonyabb adatot jelenti legalább egy évtizede, és 70%-kal alacsonyabb a legtöbb kivégzést látott 2015-ös évhez képest.¹³ Az említett 483 kivégzést 18 országban hajtották végre¹⁴. Az adatok nem tartalmazzák Kínát, amely minden bizonnyal őrzi első helyét a statisztika élén, de nem tudni, milyen számokkal. Kínában – és Vietnamban – ugyanis a kivégzések államtitoknak minősülnek, és egyes becslések szerint évente ezreket érinthetnek. Utána következik Irán, Egyiptom, Irak és Szaúd-Arábia, mely utóbbiban azonban 2020-ban 87%-kal kevesebb kivégzés volt, mint az előző évben. Ez a négy ország könyvelhette el a 2020. évi halálos ítéletvégrehajtások 88%-át. Észak-Korea továbbra is pedig fekete lyuk, ahonnan nem érkezik statisztika, ám a kivégzések száma magas lehet. Nincs megbízható adat Szíriából sem.¹⁵

Az abolicionista tábor széles földrajzi, kulturális és politikai spektrumot ölel fel Gabontól Mongóliáig, Nagy-Britanniától Argentínáig, Kambodzsától Dél-Afrikáig,

¹² Vannak ókori és középkori előzmények. Kr. u. 747-től, a Tang dinasztia idején tizenkét évig a halálbüntetést korbácsolással, ill. száműzetéssel helyettesítik. 818-ban pedig Japánban történik hasonló, Szaga császár uralkodása alatt. Az intézkedés 1156-ig halálbüntetés-mentes országgá teszi a felkelő nap országát. MARAZZITI: 83-93.

¹³ *Amnesty International Global Report Death Sentences and Executions 2020* <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/ACT5037602021ENGLISH.pdf>, 2022. február 7.

¹⁴ A 2020-ban kivégzést végrehajtó országok: Bangladesh (2), Botswana (3), Egyiptom (107), Észak-Korea (?), India (4), Kína (?), Irán (246), Irak (45), Omán (4), Katar (1), Szaúd-Arábia (27), Szomália (11), Dél Szudán (2), Szíria (?), Tajvan (1), USA (17), Vietnám (?), Jemen (5). AI 2020, 9.

¹⁵ Az AI honlapja szemléletesen ábrázolja a csökkenést mind a kivégzettek, mind a halálbüntetést alkalmazó országok száma tekintetében: <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/death-penalty/>, 2021. július 12.

Ruandától Burundin át Izraelig. Figyelemre méltó, hogy az említett államok közül néhány nemrég véres polgárháborún, etnikai konfliktuson ment keresztül (Ruanda, Burundi), vagy éppen népirtó totalitárius rezsim uralma alatt állt (Kambodzsa). Ez utóbbi három ország a moratóriumról szóló ENSZ-közgyűlési határozat (ld. 14. old.) támogatói között, ami közelmúltjukat figyelembe véve növelte a kezdeményezés erkölcsi hitelét.¹⁶ Ennek üzenete az lehetett, hogy e három nemzet a halálbüntetésben nem az igazságtétel eszközét, inkább annak akadályát látta.

Eközben a halálbüntetés visszavonulása gyorsuló ütemben zajlott másik három kontinensen. Néhány példa: Dél-Afrika (1995), ahol az apartheid leváltása Nelson Mandela és Desmond Tutu „igazság, megbékélés és igazságtétel” (*Truth, Reconciliation, Justice*) filozófiája szerint ment végbe; Örményország, Azerbajdzsán, Bosznia-Hercegovina – amelyek mindhárman háborús konfliktuson mentek keresztül nem sokkal ezt megelőzően – egyazon esztendőben (1998) törlik el a halálbüntetést, attól a vágytól vezetve, hogy a háború és erőszak örökségét maguk mögött hagyják; a kereszténység és az európai felvilágosodás kultúrkörén kívül eső országok között említem Bhutánt és Törökországot; de érdekes a közép-ázsiai volt szovjet tagköztársaságok példája is, amelyek liberális demokráciának aligha tekinthetők, de identitásukat a modernizáció és a szekularizáció határozza meg, miközben a lakosság számottevő hányada az iszlám hagyományok szerint él: Türkmenisztán (1999), Kirgizisztán (2007); Kazahsztán (2007, rendes bűncselekményekre); Üzbegisztán (2008), mely utóbbiról még lesz szó.¹⁷ A legutóbbi ázsiai példa Mongólia, ahol az ország elnöke 2015-ben a Sant’Egidio közösséggel folyamatos konzultációban állt az abolícióhoz vezető folyamat élére¹⁸.

3. Ítélet Malawiban

A malawi legfelsőbb bíróság a *Khowivi v. Republic* ügyben 2021. április 28-i ítéletével alkotmányellenesnek nyilvánította a halálbüntetést¹⁹ megnyitva az utat annak parlament általi eltörlése előtt. Az ítélet előzménye egy 2003-ban emberölés miatt kiszabott halálos ítélet volt. Az ítélet idején hatályos büntető törvénykönyv vonatkozó – már korábban alkotmányellenesnek talált – rendelkezése minden emberölésre kötelezően írta elő halálbüntetés alkalmazását, a bíróságnak mérlegelési jogot e tekintetben nem hagyva. Az ítéletet a köztársasági elnök életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatta, megfelelően az országban 1975-ben érvényben lévő, de facto moratóriumnak. A kérelmező ettől függetlenül egy fellebbviteli bíróságtól ügyének újratárgyalását kérte, sikertelenül. Az ügy így került a legfelsőbb

¹⁶ MARAZZITI: i. m. 206.

¹⁷ Tádzsikisztán 2004 óta nem alkalmazza.

¹⁸ <https://www.santegidio.org/pageID/30284/langID/it/itemID/15480/Un-mondo-senza-pena-di-morte-Ministri-della-Giustizia-di-30-paesi-ne-parlano-luned%C3%AC-a-Roma.html>, 2022. február 7.

¹⁹ *Khoviwa v Republic* (MSCA Miscellaneous Criminal Appeal Number 12 of 2017) [2021] MWSC 3 (28 April 2021), <https://malawilii.org/mw/judgment/supreme-court-appeal/2021/3>, 2021. június 19.

bíróság elé, amely a jogorvoslati kérelemnek helyt adva jutott arra a következtetésre, hogy a halálbüntetés nem felel meg az alkotmánynak. Az esetnek számos különlegessége van. Malawi alkotmánya ugyanis egyszerre tartalmaz az életet feltétlenül védő, és a halálbüntetést – látszólag – a jogrendben megengedő rendelkezést (*saving clause*). Az alkotmány 16. cikk (1) bekezdése szerint: „Mindenkinek joga van az élethez; életétől senkit sem lehet önkényesen megfosztani. Nem tekinthető az élethez való jogtól történő önkényes megfosztásnak a halálbüntetés végrehajtása, amennyiben azt az illetékes bíróság bűncselekmény miatt a malawi jog alapján elítélt személyre szabta ki.”²⁰

A legfelsőbb bíróság arra a következtetésre jutott, hogy ez a látszólagos kivétel nem hatalmazza fel a jogalkotót a halálbüntetés kodifikálására, sem a bíróságokat annak kiszabására. Az idézett rendelkezést ugyanis nem elszigetelten, hanem az alkotmány egészével és a nemzetközi jog alakulásával összhangban kell értelmezni. A bírák azt a kérdést tették föl, hogy a malawi alkotmány és jog lehetővé teszi-e halálbüntetés kiszabását? Az alkotmány²¹ preambuluma első szavai az emberi élet szentségének elismeréséről szólnak (*The People of Malaŵi — recognizing the sanctity of human life...*). Az alkotmány nem, hogy nem enged meg, hanem egyenesen tilt mindenfajta derogációt az élethez való jogtól. A 45. cikk (1) lehetővé teszi az egyes, meghatározott alkotmányos jogok felfüggesztését, meghatározott feltételek (pl. szükségállapot) fennállása esetén, amennyiben erre az alkotmány felhatalmazást ad. A 45. cikk (2) bekezdése viszont felsorolja azt a kilenc alapvető jogot, amelyek feltétlen érvényűek, amelyektől az eltérés abszolút tilalom alá esik; a felsorolást az élethez való joggal kezdi.²² Az ítélet így eljut odáig, hogy kimondja: a malawi büntető törvénykönyv halálbüntetés kiszabását lehetővé tévő rendelkezései alkotmányellenesek.²³ Az ítélet magja olyan gondolatmenetet tartalmaz, amely emlékeztet Lábady és Tersztyánszky magyar alkotmánybírók fent idézett párhuzamos véleményére. A malawi bírák így fogalmaztak: „Az élethez való jog lényege az élet maga – az élet szentsége. Az élethez való jog minden más jog szü-

²⁰ *Every person has the right to life and no person shall be arbitrarily deprived of his or her life: Provided that the execution of the death sentence imposed by a competent court on a person in respect of a criminal offence under the laws of Malaŵi of which he or she has been convicted shall not be regarded as arbitrary deprivation of his or her right to life.*

²¹ A malawi alkotmány: https://www.constituteproject.org/constitution/Malawi_2017.pdf?lang=en, 2021. június 26.

²² *There shall be no derogation with regard to— a. the right to life; b. the prohibition of torture and cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; c. the prohibition of genocide; d. the prohibition of slavery, the slave trade and slave-like practices; e. the prohibition of imprisonment for failure to meet contractual obligations; f. the prohibition on retrospective criminalization and the retrospective imposition of greater penalties for criminal acts; g. the right to equality and recognition before the law; h. the right to freedom of conscience, belief, thought and religion and to academic freedom; or i. the right to habeas corpus.*

²³ *Khoviwa v Republic*, 32.

lője. Az élethez való jog nélkül más jogok sem léteznek. A halálbüntetés nem csak tagadja, hanem eltörli a jogot.”²⁴ Az ítélet az előbb említetteken kívül messzemenően támaszkodik a nemzetközi jogfejlődésre. Párhuzamot von az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) 2. cikk (1) bekezdésének és a malawi alkotmány fent tárgyalt 16. cikkének a sorsa között. Az EJEE említett rendelkezése eredetileg számolt a halálbüntetés lehetőségével, mint az élethez fűződő jog védelme alóli kivétellel. Az egyezményhez fűzött, az Európa Tanács gyakorlatilag teljes tagsága által aláírt és ratifikált 6., majd 13. kiegészítő jegyzőkönyvek azonban ezt a kivételt felszámolták. A malawi alkotmánybírák arra a következtetésre jutottak, hogy míg a nemzetközi közjog egykor megengedte a halálbüntetést, ma már nem ez a helyzet. Hivatkoznak az ENSZ Közgyűlés vonatkozó határozataira is, melyekről részletesebben alább lesz szó. Az ítélet merészen konfrontálódik a közvéleménnyel, amely ellenzi a halálbüntetés eltörlését – de ez jogi kérdés, amelynek eldöntése nem a közvélemény csatornáin (*corridors of public opinion*) keresztül történik.

Ennek a távoli, szegény kis országnak a példáját azért tárgyaltam ilyen részletesen, mert meglepőnek tűnt az ítélet kidolgozottsága, a felhasznált hivatkozások széles köre, a merész angolszász jogi érvelés. Másrészt néhány tanulmány rámutat arra, hogy az ítélet hatással lehet más, *common law* rendszerű szubszaharai országokra, ahol a halálbüntetés még szerepel a jogrendben, és ahol az életvédelmi záradék hasonló, a halálbüntetésre utaló fenntartással él együtt az alkotmányban, akár útmutatóul szolgálva azoknak, akik ezekben az országokban kihívást intéznének a halálbüntetés ellen.²⁵ Malawi a 22. szubszaharai állam, amely eltörölte a halálbüntetést, miután Csád 2020 májusában ugyanezt tette (bár Csád nem egészen szubszaharai, hanem a Szahel-övezet része, szűk muszlim többséggel). Úgy tűnik, hogy Afrika jelenleg az abolicionista tendencia epicentruma. Rendszeres kivégzések csupán Egyiptomban, Líbiában, Szudánban és Szomáliában vannak, a többiek, de jure vagy de facto abolicionista, vagy ehhez közeli állapotban vannak. Az USA-ban több embert végeznek ki évente, mint a szubszaharai Afrika egészében. Itt a halálbüntetés nagyrészt gyarmati örökség, tömeges alkalmazása az elnyomás eszközeként és jórészt faji alapon történt.²⁶ Az egyes törzsi kultúrák között nagy volt az eltérés, de az elmondható, hogy a halálbüntetés eredetileg sehol nem volt sem intézményes, sem gyakori. A prekoloniális eltérések a mai napig befolyásolják a

²⁴ The essence of the right to life is life itself – the sanctity of life. The right to life is the mother of all rights. Without the right to life other rights do not exist. The death penalty not only negates, it abolishes the right.

²⁵ Andrew NOVAK: Malawi and the Puzzle of Constitutional Death Penalty Clauses. University of Oxford, Faculty of Law. *Death Penalty Research Unit Blog* 2021. <https://www.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/death-penalty-research-unit/blog/2021/05/malawi-and-puzzle>, 2021. június 19.

²⁶ Stacey HYND: Killing the condemned: the practice and process of capital punishment in British Africa, 1900–1950s. *African Journal, University of Exeter* 2011. <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3085/Killing%20the%20condemned.pdf?sequence=5>, 2021. június 19. Hasonló megállapítást tesz a frankofón afrikai területek vonatkozásában NOVAK is.

közvélemény viszonyát a halálbüntetéshez az egyes országokban. A szomszédos Botswana és Zimbabwe példázta ezt. Az előbbiben az uralkodó etnikum jogában emberölésért halálbüntetés járt, míg az utóbbira bonyolult jóvátételi rendszer volt jellemző, mígnem a brit gyarmati uralom, majd Ian Smith apartheid rendszere kisebb súlyú politikai bűncselekmények esetén is tömegesen alkalmazta. Ma mindkét ország jogrendjében szerepel ugyan a halálbüntetés, de Zimbabwében 2005 óta nem alkalmazták, míg Botswanában 2021 első felében két kivégzés is volt.²⁷ A szubszaharai térségben az abolicionista trend okai között paradox módon az igazságszolgáltatás zavarai és a korrupció is szerepel: a bizonyítási eljárás megbízhatatlan, a justizmord esélye nagyobb, ami miatt a büntetés nem fenntartása több kockázattal, mint előnnyel járhat még egyébként diktatórikus rezsimek számára is.²⁸

4. Fordulat délen

A malawi ítéletnél nagyobb nemzetközi visszhangot váltott ki, amikor Virginia 2021. március 24-én kiiktatta jogrendjéből a halálbüntetést, elsőként az USA déli szövetségi államai közül. A szenzációt táplálta, hogy itt hajtották végre az USA történelme során a legtöbb, 1297 halálos ítéletet. Az észak-amerikai földrész első kivégzése is itt történt 1607-ben. Ugyancsak rekorder volt nők és kiskorúak kivégzése terén is.²⁹ Virginia az USA 23. tagállama Colorado (2020), New Hampshire (2019) és Washington (2018) után, amelyik abolicionista útra lépett.³⁰ A törvényt Ralph Northam kormányzó a három „i”-vel indokolta: a halálbüntetés „igazságtalan, embertelen és hatástalan (*inequitable, inhumane, ineffective*)”. A törvényjavaslatot³¹ a virginiai szenátusban egy demokrata és egy republikánus szenátor közösen jegyezte, és a folyamatot végig jellemezte bizonyos kétpárti együttműködés. A törvény hatályon kívül helyezte vagy módosította Virginia törvénykönyvében (*Code of Virginia*³²) a halálbüntetést elrendelő vagy megengedő rendelkezéseket, a meghozott ítéleteket pedig életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatta, a próbára bocsátás lehetősége nélkül. A folyamatban katalizátorszerepet játszottak egyes civil és egyházi szervezetek, valamint ügyvédek egyes csoportjai. Imavirrasztások, a

²⁷ Andrew NOVAK: Why the death penalty is losing favour in sub-Saharan Africa. *The Conversation* 2015. <https://theconversation.com/why-the-death-penalty-is-losing-favour-in-sub-saharan-africa-43130>, 2021. június 26.

²⁸ NOVAK: i. m.

²⁹ Virginians for Alternatives To The Death Penalty. *Virginia's Execution History*, <https://www.vadp.org/dp-info/virginias-execution-history/>, 2021. június 26.

³⁰ Az ezt megelőző kronológia is impozáns: New Jersey (2007); New York (2008); Új Mexikó (2009); Illinois (2011); Connecticut (2012); Maryland (2013); Washington (2014 – itt a kormányzó rendelete függeszti fel a halálbüntetés alkalmazását); Nebraska (2015).

³¹ Senate Bill no. 1165. <https://lis.virginia.gov/cgi-bin/legp604.exe?211+ful+SB1165>, 2021. június 28.

³² A Code of Virginia sokféle köz- és magánjogi viszonyt szabályoz, így a büntető jogot is. <https://law.lis.virginia.gov/vacode>, 2021. június 28.

társadalommal és különösen az áldozatok családjával felvett párbeszéd³³ lassan megváltoztatta a közhangulatot.

A fordulópont akkor következett be, amikor 2004-ben az állami törvényhozás (*General Assembly*) felülvizsgálta a kirendelt védők intézményét. A rosszul fizetett, esetleg kirendelt védők helyébe teljes munkaidőben halálos ítélettel fenyegetett terhelteket védő, magasan képzett jogászokat állítottak, látványos eredménnyel: a halálos ítéletek száma rövidesen 90%-kal csökkent. A védelem és a vád között végre megvalósult a fegyveregyenlőség (*level playing field*).³⁴

A közvélemény változása Amerika-szerte megfigyelhető. 2019 novemberében a Gallup felmérése szerint bekövetkezett a fordulat: a megkérdezett amerikaiak 60%-a a tényleges életfogytig tartó halálbüntetést előnyben részesíti a halálbüntetéssel szemben. 1986-ban még 56 : 34 volt az arány a halálbüntetés javára. Igaz viszont, hogy az alternatív büntetés felkínálása nélkül feltett kérdésre az amerikaiak biztos többsége (56%) még mindig a halálbüntetést támogató választ adott.³⁵

5. Halálbüntetés Amerikában: bizonytalanság és várakozás a szövetségi szinten

Miközben az USA abolicionista vagy moratóriumot hatályban tartó tagállamainak száma nő, szövetségi szinten a dolgok nehezebben mozdulnak. Sandra Babcock a Milánói Tudományegyetemen 2018-ban tartott előadásában a halálbüntetés makacs és hamis mítoszáról beszélt: elrettentő erejűnek állítják be, jóllehet a szociológusok és kriminológusok túlnyomó többsége ezzel ellentétes eredményekre jutott³⁶, oportunista politikusok mégis táplálják a hiedelmet; a büntetési központú kultúra eredménye, hogy az USA-ban a börtönben lévők aránya a lakosságszámhoz képest a legmagasabb a világon; a bírákat és ügyészeket választják, tehát a politikusokhoz hasonlóan ők is a konszenzust keresik. A külső közvélemény és a nemzetközi jog csak viszonylagos hatású – bár zavarba ejtő, hogy az USA olyan államok közé sorolható a halálbüntetés tekintetében, mint Irán, Pakisztán, Kína, Szomália.³⁷ Tö-

³³ 1984-ben egy afroamerikai bandavezér, Linwood Briley kivégzését a siralomház előtt részeg csőcselék ünnepelte, rasszista jelszavakat kiabálva, miközben egy kisebb csoportosulás csendben virrasztott és imádkozott. Briley egyik áldozatának lánya a történeten elborzadva így nyilatkozott: „Valami nincs rendben... Nem hiszem, hogy az elkövetett gyilkosságra újabb gyilkosság lehet a válasz.”

³⁴ Dale M. BRUNFIELD: How Virginia's Death Penalty Finally Ended. *Washington Monthly* 7 May 2021. <https://washingtonmonthly.com/2021/05/07/how-virginias-death-penalty-finally-ended/>, 2021. június 28.

³⁵ Jeffrey M. JONES: *Americans Now Support Life in Prison Over Death Penalty*. Gallup, November 25, 2019. <https://news.gallup.com/poll/268514/americans-support-life-prison-death-penalty.aspx>, 2021. június 28.

³⁶ Michael L. RADELET – Traci L. LACOCK: *Do Executions Lower Homicide Rates: The Views of Leading Criminologists'*, 99 *J. Crim. L. & Criminology* 489 (2008–2009). <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7323&context=jclc>, 2021. június 13.

³⁷ Sandra L. BABCOCK: La pena di morte negli Stati Uniti e nel mondo. L'impegno dell'università e delle professioni legali per la tutela dei diritti umani. *Rivista Italiana di*

résvonal van tehát a nyugati világban: Európa, Kanada, Latin-Amerika, Ausztrália és Óceánia nagyjából halálbüntetés-mentes övezet.³⁸

Az amerikai retencionisták ellen dolgoznak a nagy nyilvánosságot kapó „elfuserált kivégzések” (*botched executions*), amikor a „leghumánusabb” méreginjekció is elretentő haláltusát eredményez³⁹, aminek kapcsán már felmerülhet az alkotmány nyolcadik módosításában tiltott kegyetlen és szokatlan büntetés (*cruel and unusual punishment*) gyanúja. Ezzel összefüggésben az is megfigyelhető, hogy a halálos „koktél” alapanyagainak beszerzése egyre nagyobb gondot okoz az európai gyógyszergyárak bojkottjai miatt. A dél-karolinai legfelsőbb bíróság nemrégiben felfüggesztette két halálos ítélet végrehajtását, miután méreginjekciókhoz használt alapanyagok hiánya miatt az elítélteknek sérült volna az a joguk, hogy maguk válaszszák meg a kivégzésük módját (nem sokkal az után, hogy az állam törvényhozása újra bevezette a villamosszékot és a kivégzőosztagot, mint alternatívát).⁴⁰ Az elmúlt évtizedek kutatásai egyre alaposabban igazolják azt is, hogy a halálos ítéletek kiszabásának gyakorlata faji alapon elfogult. A Death Penalty Information Center 2020-ban megjelent tanulmánya szerint például a statisztikák alapján nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy azonos súlyú bűncselekmény esetén halálos ítélet szülessen akkor, ha az áldozat fehér, az elkövető színes bőrű volt, mint fordítva; hasonlóan hat az esélyekre az esküdtszék faji összetétele is.⁴¹ Az ítélet, vagy a kivégzés után ártatlannak bizonyult elítéltek esetei is borzolják a kedélyeket – amire számos példa van, mióta a DNS-vizsgálatok utólag súlyos bírói tévedésekre derítenek fényt. 1973-tól napjainkig 185 jogerős halálos ítéletet helyeztek hatályon kívül (*exoneration*).⁴² Sokan kiemelik a jogklinikák, a tudósok és a joghallgatók szerepét

---

Diritto e Procedura Penale fasc. 3, 1 settembre 2018, 1035. <https://dejure.it/8e76370b-68f7-4864-b548-9f3fdf7f8e95>, 2021. június 13.

³⁸ Nagyjából. Európában Fehéroroszország, Latin-Amerikában Guyana, Belize, és még néhány kis karibi sziget, volt brit gyarmatok.

³⁹ A halálos ítélettel járó bűncselekményekkel vádoltak védelmének ellátására szakosodott egyik amerikai ügyvédi szervezet, az American Bar Association több ilyen esetről is beszámol. 2018-ban Alabama állam elállt egy halálraítélt kivégzésétől, miután a hóhérok nem tudták a méreginjekciót beadni a harmincegy éve a siralomházban raboskodó, súlyos beteg elítélt karján.

⁴⁰ Death Penalty Information Center (DPIC): *South Carolina Supreme Court Halts Executions of Brad Sigmon and Freddie Owens*, June 17, 2021. <https://deathpenaltyinfo.org/news/south-carolina-supreme-court-halts-executions-of-brad-sigmon-and-freddie-owens>, 2021. június 26.

⁴¹ Ngozi NDULUE – Robert DUNHAM (eds.): *Enduring Injustice: the Persistence of Racial Discrimination in the U.S. Death Penalty*. A Report By The Death Penalty Information Center, September 2020. <https://files.deathpenaltyinfo.org/documents/reports/Enduring-Injustice-Race-and-the-Death-Penalty-2020.pdf>, 2021. június 29.

⁴² DPIC Special Report: *The Innocence Epidemic* <https://deathpenaltyinfo.org/facts-and-research/dpic-reports/dpic-special-reports/dpic-special-report-the-innocence-epidemic>, 2021. június 29.

a halálbüntetés elleni küzdelemben.⁴³ A szövetségi államok közül jelenleg (2021. július) huszonhétben – valamint szövetségi szinten és az önálló joghatóságot alkotó fegyveres erőknél – van, huszonháromban és Washington D.C.-ben nincs halálbüntetés.⁴⁴ Három szövetségi államban, köztük a legnagyobb népességű Kaliforniában kormányzói moratórium van hatályban. Ohio államban kétpárti törvényjavaslat került a törvényhozás napirendjére, amely eltörölné a halálbüntetést.⁴⁵

Vessünk egy pillantást a szövetségi szintre! Emlékszünk, hogy Jókainál *A kőszívű ember fiai* című regényében Haynau, a Magyarország fölött átmenetileg teljhatalmú, véreskezű táborszernagy miután megtudja, hogy az udvar másnap leváltja, az utolsó éjszakán sajátos bosszút áll: az összes, még életben lévő halálra ítéltnek megkegyelmez. Donald Trump fordított Haynauként, elnökségének utolsó évében 13, szövetségi bíróság által kiszabott halálbüntetés végrehajtásáról gondoskodott még a számára vesztes választások után is. Trump ezzel egy 130 éves hagyományt tört meg, miszerint elnöki hatalomátadás idején nem hajtanak végre szövetségi halálos ítéletet. Kérdés, milyen szerepet játszhatott ebben Joe Biden választási ígérete, aki a történelem első elnökjelöltjeként a halálbüntetés eltörlését választási programjába vette.⁴⁶ Merrick Garland igazságügyminiszter-jelölt szenátusi meghallgatásán aggodalmának adott hangot a halálbüntetés alkalmazása miatt, így a Biden-adminisztráció igazságügyi programjának része a halálbüntetés kiiktatása a szövetségi törvényekből.⁴⁷ Garland igazságügyi miniszter 2021. július 1-jei emlékiratával felfüggesztette a halálbüntetések végrehajtását. Az indokokat három általános, és négy különös pontba szedte: 1. a halálbüntetés önkényes alkalmazása (*arbitrariness*); 2. a színes bőréket aránytalanul sújtja (*disparate impact on people of color*); 3. magas az utólag ártatlannak talált elítéltek száma. A négy további indok a halálbüntetés végrehajtásának módját érinti. Garland hivatali elődje engedélyezte

⁴³ BABCOCK: i. m. 1047.

⁴⁴ Az előzmények régiiek. Michigan állam már 1846-ban – a hazaárulás kivételével – minden bűncselekményre nézve eltörölte a halálbüntetést. Az első teljeskörűen abolicionista szövetségi állam Rhode Island lett 1852-ben.

⁴⁵ *Ohio Legislators Launch Bipartisan Effort to Repeal State's Death Penalty*. DPIC, 2021. február 23. <https://deathpenaltyinfo.org/news/ohio-legislators-launch-bipartisan-effort-to-repeal-states-death-penalty>, 2021. július 1. A javaslatot jegyző egyik republikánus képviselőt, Jean Schmidtet az győzte meg, hogy találkozott a síralomházban huszonhárom évet eltöltött, majd végül mégis ártatlannak talált halálraítélttel, Joe D'Ambrosióval. Egy republikánus szenátor pedig – sajátos csavarral – azt mondta, hogy pártja hozzáállása változóban van, mert ez is *pro-life* ügy, és a halálbüntetés eltörlése a *big-government* ellenes törekvéseket szolgálná.

⁴⁶ <https://deathpenaltyinfo.org/news/as-biden-administration-mulls-federal-death-penalty-policy-study-finds-u-s-support-for-capital-punishment-at-lowest-point-since-1960s>, 2022. február 7.

⁴⁷ Jessica CONSTANT: *Federal Execution Post-Mortem: The Final Three Carried Out in January 2021*. American Bar Association, Death Penalty Representation Project, April 15, 2021. https://www.americanbar.org/groups/committees/death_penalty_representation/publications/project_blog/federal-executions-post-mortem/, 2021. június 26.

például a méreginjekciókba töltött hármass összetevőjű szérum egy komponensre (pentobarbital) redukálását, ami a kivégzéseket fulladásos kínhalállá változtathatja. A Trump-adminisztráció ugyancsak több pontban „rugalmasabbá” tette a kivégzések rendjének technikai szabályait, hogy ezeket minél gyorsabban végre lehessen hajtani; így például a méreginjekción kívül más végrehajtási módoknak is utat nyitott. Biden igazságügyi minisztere elrendelte a módosított protokoll felülvizsgálatát.⁴⁸ Felmerülhet, hogy a moratórium nem üthet-e vissza, amennyiben nem követik újabb intézkedések. Obama elnöksége után például Trump feloldotta a moratóriumot, ami szinte gyorsított kivégzési hullámhoz vezetett. Az amerikai elnöknek joga van például ahhoz, hogy a szövetségi siralomházak jelenleg 49 lakójának büntetését életfogytig tartó szabadságvesztésre változtassa, vagy igazságügyi minisztere útján elrendelje, hogy a szövetségi ügyészek a jövőben ne indítványozzanak halálbüntetést. Pontosan ezt kérte a megválasztott elnöktől 35 demokrata párti kongresszusi képviselő 2020. december 15-i levelében.⁴⁹ A szövetségi államokkal ellentétben Washingtonban egyelőre még a pártok között húzódik a választóvonal. A demokratáknak a Szenátusban csak Kamala Harris alelnök szavazatával van többségük, ami nem elég ahhoz, hogy a Kongresszus a szövetségi törvények közül kiiktassa a halálbüntetést.

A Legfelsőbb Bíróság konzervatív szerepet játszik a kérdésben. Mint ismeretes, a *Furman v. Georgia* (1972) ítélet nyomán négy évig szünetelt a halálbüntetés végrehajtása az Egyesült Államokban. Egy olasz szerző, Mirko Salvatore pár éve figyelemre méltó elemzést tett közzé az amerikai Legfelsőbb Bíróság vonatkozó esetjogáról *Elmaradt forradalom* címmel.⁵⁰ A Furman-ítélet nem általában és önmagában nyilvánította alkotmányba ütközőnek a halálbüntetést, hanem csupán azt a módot, ahogyan Georgia állam alkalmazta: egyes elemek korrekciója esetén újra alkalmazhatóvá vált. Valóban, a *Gregg v. Georgia* (1976) ítélettel a halálbüntetés visszatért. Miután a Trump elnök által jelölt bírakkal a Legfelsőbb Bíróság konzervatív, halálbüntetés párti többsége megerősödött, a testület részéről abolicionista fordulat nem várható. Ez azonban nem zárja ki, hogy folytatódjon a tendencia, miszerint ítéleteiben újabb garanciális elemeket rögzít, vagy egyes csoportok esetében kizárja a halálbüntetés alkalmazását, amint ez történt a szellemi fogyatékos (*Atkins v. Virginia*, 2002⁵¹) és a kiskorú elkövetők (*Roper v. Simmons*, 2005⁵²)

⁴⁸ *Memorandum for the Deputy Attorney General, Subject: Moratorium on Federal Executions Pending Review Of Policies And Procedures*. July 1, 2021 <https://www.justice.gov/opa/page/file/1408636/download>, 2021. július 5.

⁴⁹ <https://pressley.house.gov/sites/pressley.house.gov/files/2020.12.15%20Congressional%20Letter%20to%20President-Elect%20Biden%20Re-%20Death%20Penalty.pdf>, 2021. július 5.

⁵⁰ Mirko SALVATORE, La mancata rivoluzione della Corte suprema degli Stati Uniti: il caso della pena di morte. *Giurisprudenza costituzionale* fasc. 1, 2013, 561.

⁵¹ 536 U.S. 304 (2002). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/536/304/case.pdf> 2021. július 12.

⁵² 543 U.S. (2005). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/543/03-633/index.pdf>, 2021. július 12.

esetében. Mindkét ítélet indoklásában fő helyen a nyolcadik alkotmánymódosítás, a „kegyetlen és szokatlan büntetés” tilalma szerepel. Hogy azonban mi minősül ilyennek, azt sem a jogalkotó, sem a jogalkalmazó – jelen esetben a Legfelsőbb Bíróság – nem határozza meg. Sőt, ez utóbbi ítéletei maguk mondják ki, hogy az értelmezéshez a viszonyítási pont nem állandó, hanem „a tisztesség fejlődő, a társadalmi érettséget jelző mércéje” (*evolving standards of decency that mark the progress of a maturing society*). Ezt a formulát Earl Warren legfelsőbb bírósági bíró alkotta meg még 1958-ban⁵³; jól kifejezi az akkor uralkodó amerikai liberális szemléletet, a folyamatos, lineáris és visszafordíthatatlan emberi haladásba vetett hitet. Másrészt minden rendszer, így a jogrendszer is csak önmagán kívül képes saját értelmét megtalálni, tehát a jogi norma értelmezésének forrása jöpon kívüli.

6. Keleten a helyzet változatlan?

A szárazföldi Kínához történt visszatérésekor Hong-Kong (1997) és Makaó (1999) révén két halálbüntetés-mentes joghatóság jelent meg a hatalmas országban. Majd más reformokat is bevezettek. Egy kínai szerző tanulmánya érdekes elemzést ad Cesare Beccaria tanainak kései hatásáról a kínai büntető- és büntetőeljárás jog fejlődésére a kilencvenes évektől kezdve. Kodifikálják a *nullum crimen, nulla poena sine lege* elveit (1997); megjelenik a visszaható hatály tilalma; a büntett és a büntetés arányosságának követelménye; az ártatlanság vélelmének óvatos beépítése a büntetőeljárás törvény 1996-ban módosított változatába, valamint egy emberi jogi védelmi záradék; a kínvallatás tilalma, és az így szerzett bizonyíték felhasználhatatlansága pedig a büntetőeljárás kódex 2012. évi novellájában kap helyet. A Kínai Népköztársaság első 1979-ben elfogadott büntető törvénykönyve 15 tényállást fenyegetett halálbüntetéssel. Ez a szám fokozatosan emelkedett, és a sorozatos szigorítások révén 2005-ben érte el a csúcspontot 68 bűncselekményfajtaival. Az inga innen visszafelé indul: 2011-ben tizenhárom, 2014-ben újabb kilenc, főként gazdasági bűncselekmény esetében törölték el a halálbüntetést. 2007. január 1-től minden halálos ítélet csak a Legfelsőbb Bíróság jóváhagyásával válik végrehajthatóvá.⁵⁴ A halálbüntetés korábban megkérdőjelezhetetlen intézménye volt a kínai rendszernek. Az utóbbi egy-másfél évtizedben azonban lassú változás jelei látszanak, amelyek valamiféle harmonikusabb, a társadalmi konfliktusokat szelídebb eszközökkel kezelő paradigma felé mutatnak. A Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága olyan büntetéspolitikai irányelvet fogadott el, amelynek értelmében fokozatosan csökkenteni kell a halálbüntetéssel fenyegetett büntetőjogi tényállások számát⁵⁵, ami elvben elvezethet az abolícióhoz is. A szerző szerint az eltörlés fő

⁵³ Trop v. Dulles, 356 U. S. 86 (1958). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/356/86/>, 2021. július 12.

⁵⁴ Huang FENG: Cesare Beccaria e le riforme penali in Cina. *Rivista Italiana di Diritto e Procedura Penale* fasc. 4, 2014, 2102.

⁵⁵ *Decision Of The Central Committee Of The Communist Party Of China On Some Major Issues Concerning Comprehensively Deepening The Reform*. November 12, 2013, 34.

akadályát immár a közvélemény jelenti⁵⁶: mehökkentő állítás egy központosított, pártirányítás alatt álló ország esetében.⁵⁷ 2008-ban a Legfelsőbb Bíróság elnöke azt a kijelentést tette, hogy a halálos ítélet kiszabásánál elsősorban a törvényt, másodszorban a társadalmi rend igényeit, harmadszorban pedig a nép véleményét és érzületét is figyelembe kell venni. Jelenleg – úgy tűnik – viszonylag nyílt szakmai vita folyhat a halálbüntetés jövőjéről. A büntetőjogászok többsége először a gazdasági jellegű, nem erőszakos bűncselekményeket venné ki a legsúlyosabb büntetés fenyegetése alól, de akad, aki valamennyi tényállás esetében, effajta különbségtétel nélkül megszüntetné azt. Olyan irányzat is van, amely a Legfelsőbb Bíróságtól a végrehajtás jóváhagyása gyakorlatának szigorítását várna, amellyel a halálbüntetés pro forma eltörlése nélkül is kiüresedhetne. Eközben Kínában is folyik a justizmord eseteinek tudományos feltárása⁵⁸, ami a közhangulat változásához is vezethet.⁵⁹

A büntető eljárásjog mellett fontos a büntető anyagi jog reformja. A folyamat 2011-ben indult: azóta a büntető törvénykönyv módosításai fokozatosan törölték el a halálbüntetést 22 fajta bűncselekményre nézve, de fenntartva azt 46 más tényállás esetében. Ez azonban a gyakorlatban viszonylagos jelentőségű, hiszen a halálos ítéletek mintegy 90%-át egyébként is a reformmal nem érintett tényállásokra (szándékos emberölés, súlyos testi sértés, nemi erőszak, kábítószer-kereskedelem, stb.) szabták ki. Úgy tűnik, hogy a kínai kriminalisták körében komoly gondolkodás zajlik a halálbüntetés meghaladásának szükségességéről. Segíthet, hogy a kínai jog kétféle, az azonnali és a felfüggesztett halálbüntetést is ismeri. Az egyik lehetséges forgatókönyv az azonnali halálbüntetés eltörlése a felfüggesztett alakzat fenntartása mellett. De napirendre kerülhet a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztéssel mint alternatívával történő felváltása is. A folyamat lassú lesz ebben a csak kívülről egységesnek látszó, valójában rendkívül tagolt társadalomban. Kime-

---

<https://china.usc.edu/decision-central-committee-communist-party-china-some-major-issues-concerning-comprehensively>, 2021. június 13.

⁵⁶ https://static.mpicc.de/shared/data/pdf/forschung_aktuell_41.pdf, 2021. július 12.

⁵⁷ Egy 2008-as közvéleménykutatást idéz, mely szerint a kérdezettek 14%-a ellenzi, 57,8%-a támogatja e büntetési nem fenntartását, míg a fennmaradó 28,2% bizonytalan.

⁵⁸ Moulin XIONG – Michelle MIAO: *Miscarriages of Justice in Chinese Capital Cases*, 41 *Hastings Int'l & Comp.L. Rev.* 273 (2018). https://repository.uchastings.edu/hastings_international_comparative_law_review/vol41/iss3/3, 2021. június 13. A szerzők 122 ártatlannak bizonyult halálraítélt esetét elemzik, akik közül ötöt ki is végeztek. Az elítéltek több mint felét azonnali halálra ítélték, de az ilyen ítéletek száma 2007 óta csökken, és ezzel összefüggésben növekszik az utólag ártatlannak találtak száma. Arra a megállapításra jutnak, hogy Kína nagy lépéseket tett előre a justizmord elleni küzdelemben.

⁵⁹ Dietrich OBERWITTLER – Shenghui QI: *Public Opinion on the Death Penalty in China: Results from a General Population Survey Conducted in Three Provinces in 2007/08*. Max Planck Institute For Foreign And International Criminal Law 27–28. https://static.mpicc.de/shared/data/pdf/forschung_aktuell_41.pdf, 2022. április 21.

nete le függ a kommunista párt evolúciójától.⁶⁰ Véleményem szerint a halálbüntetés jövőjét nagyban befolyásolja majd a világ jelenleg két legerősebb rivális hatalma, Kína és az USA, illetve Kína és általában a nyugati világ viszonya. Az újkori Kína változó mértékben volt hajlandó kitenni magát a nyugati kulturális befolyásnak. Beccaria *Büntett és büntetés* című klasszikusa eleinte szamizdatban, később hivatalos kiadásokban is az egyik legnépszerűbb jogi tárgyú olvasmány volt Kínában, és kínai büntetőjogászok nemzedékeire hatott. Kérdés, hogy a kereskedelmi exportbajnok Kína megelégszik-e a továbbiakban a nettó kultúra-importőr szerepével, vagy az expanziót a szellemi értékek piacára is megpróbálja kiterjeszteni. Ha azonban a Nyugattal párbeszédben marad, akkor izgalmas kérdés lesz, hogy a halálbüntetés nem annyira jogi, mint civilizációs kérdésében melyik Nyugatot tekinti inkább viszonyítási pontnak: az egyelőre retencionista USA-t, vagy az abolicionista Európát, és az ahhoz kulturálisan közel eső Latin-Amerikát, Ausztráliát és szubszaharai Afrikát. A kínai dilemma alakulása az USA-ra is visszahathat majd.

Ázsiában a halálbüntetés még tartja magát. A retencionista India, Indonézia, Japán és Pakisztán a Föld legnépesebb országai közé tartoznak. Indiában a kivégzések száma a kínai adatokhoz képest elenyésző: 2020-ban mindössze négy, amivel viszont egy 2015 óta tartó de facto moratóriumot tört meg. Az utóbbi időben az ország a szexuális erőszak sokkoló eseteire próbált így válaszolni.⁶¹ Japánban és Pakisztánban 2020-ban nem hajtottak végre halálos ítéletet, jóllehet az utóbbiban akár istenkáromlás miatt is kiszabhatják, amelyet főként a lakosság mindössze 1%-át kitevő keresztény kisebbség ellen alkalmaznak, amint Asia Bibi elhíresült esete és más, kevésbé nevezetes perek mutatják.⁶²

Különös a Fülöp-szigetek esete, amely az ázsiai földrész egyetlen keresztény-katolikus többségű állama, és amely Bhután, Nepál és Kambodzsa mellett jelenleg még az egyetlen, de jure abolicionista állam Kelet- ill. Délkelet-Ázsiában. Rodrigo

⁶⁰ Figyelemre méltó disszertációt írt a témában a Debreceni Egyetem Marton Géza Doktori Iskolájának hallgatója, Huang GUI: *On Life Imprisonment as the Alternative Punishment to the Death Penalty Specially Regarding China*. Debrecen, 2008.

⁶¹ A 2019. december 31-i adat szerint indiai siralomházakban 378 elítélt közül 58 szexuális indítékből elkövetett emberölés miatt részesült halálos ítéletben. Hédia ZAALOUNI: *Punishing Sex Crimes: The Evolution of the Death Penalty in India*. WCADP, 21 April 2020. <https://worldcoalition.org/2020/04/21/punishing-sex-crimes-the-evolution-of-the-death-penalty-in-india/>, 2021. július 13.

⁶² Az írástudatlan keresztény nőt, Asia Bibit, aki lényegében zsellérként dolgozott, kolléganői jelentették fel, amiért állítólag Mohamed prófétára tett becsmérlő megjegyzéseket. Az első és másodfokú halálos ítéletet a Legfelsőbb Bíróság a vád megalapozatlansága miatt megsemmisítette, és a nőt felmentette. Az ítélet valóságos kulturális csemege: sűrűn hivatkozik a Koránra, de Shakespeare Lear királyából is idéz. Criminal Appeal No.39-L OF 2015. https://web.archive.org/web/20181031151312/http://www.supremecourt.gov.pk/web/user_files/File/Crl.A._39_L_2015.pdf, (2022. február 7.) Hasonló ügyekre nézve l. még: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/02/pakistan-christian-couple-death-row/>, 2022. február 7.

Duterte elnök azonban 2016-os hatalomra kerülése óta szorgalmazza a 2006-ban eltörölt halálbüntetés visszaállítását. Legutóbb 2021 márciusában született törvényjavaslat a képviselőházban a veszélyes kábítószer elleni fellépésről szóló törvény kiegészítéséről egy új tényállással, amelyre kötelezően (!) kellene halálbüntetést kiszabni; a javaslat ráadásul az ártatlanság véelme helyett a bűnösség véelme állítaná fel az új bűncselekménnyel gyanúsítottakkal szemben. A javaslat kiváltotta többek között az emberi jogi biztos és a katolikus egyház tiltakozását.⁶³ A helyzet messziről nézve nehezen érthető: mintha a populista Duterte nem megoldani akarná a kérdést, hanem inkább napirenden tartani. Az elképzelés egyébként nemzetközi jogba ütközik, hisz a Fülöp-szigetek aláírta és ratifikálta a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához (PPJNE) fűzött Második Fakultatív Jegyzőkönyvét a halálbüntetés eltörléséről.⁶⁴ Az eddigi próbálkozások elbuktak a szenátusban. Ha ezt mégis keresztül tudja vinni az elnök, az intő jel lesz arra nézve, hogy az abolíció nem visszafordíthatatlan folyamat.

7. Az ENSZ és a civil kezdeményezések

Az Európa Tanács és az Európai Unió szerepvállalása a halálbüntetés elleni küzdelemben ismert, jelen tanulmányban így ennek bemutatásától eltekintek.

A tendenciák alakulásában az államok, az állami intézmények mellett kiemelkedő szerep jut a vallásoknak és a civil kezdeményezéseknek egyaránt. 2021 júniusáig 89 ENSZ-tagállam vált részesévé a PPJNE Második Fakultatív Jegyzőkönyvének. A növekedés folyamatos, de a jogi kötelezettséget ténylegesen maga után vonó ratifikációk száma így is még csak száz alatt van. Az abolicionista tábor fontos sikerként könyveli el az ENSZ Közgyűlés vonatkozó, *soft law* jellegű határozatait (*resolution*). Ezek politikai-erkölcsi súllyal bírnak, különösen miután évről évre egyre kategorikusabb szöveggel egyre növekvő szavazattöbbséggel fogadja el őket a testület.⁶⁵

Az első határozatot, amely az ENSZ tagállamait a halálbüntetés egyetemes moratóriumának életbe léptetésére szólítja, 2007-ben fogadta el a Közgyűlés. Sokan az elfogadáshoz vezető út állomásaként említik Szaddám Husszein 2006. december 30-i kivégzését, amelyet már okostelefonokon és az interneten akár egyenesben is bárki megtekinthetett. (A Ceaușescu házaspár hasonló végóráját

⁶³ A törvényjavaslat a filippínó Kongresszus honlapján: https://www.congress.gov/ph/legisdocs/third_18/HBT7814.pdf, 2021. július 13. Az emberi jogi bizottság és a katolikus püspöki kar állásfoglalásai: <http://chr.gov.ph/statement-of-commissioner-karen-gomez-dumpit-on-the-passage-of-house-bill-no-7814-providing-for-the-presumption-of-guilt-and-reintroduction-of-the-death-penalty-as-amendments-to-th/>, ill. http://www.fides.org/en/news/70382-ASIA_PHILIPPINES_No_to_the_reinstatement_of_the_death_penalty_the_Church_supports_human_dignity_and_the_option_for_life, 2021. július 13.

⁶⁴ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XLIV. ülészakán, 1989. december 15-én elfogadott Második Fakultatív Jegyzőkönyve.

⁶⁵ Ennek történetére nézve ld. MARAZZITI: i. m. 193–221.

tizenhét évvel korábban televízió közvetítették.) A per és az ítélet, valamint a végrehajtás körülményei a nemzetközi közvélemény széles rétegeiben keltettek viszolygást, hiszen a *raisz* bűnlajstroma és áldozatainak emléke tisztességesebb eljárást érdemelt volna.

A krónika feljegyzi az első két, ezt megelőzően kudarcot vallott kísérletet is. Az első határozattervezetet Olaszország terjesztette a Közgyűlés elé még 1994-ben, valamennyi nagy tagállam (USA, Oroszország, Kína, India, Indonézia) ellenében. Ennek dacára is csak nyolc szavazaton múltott a siker.⁶⁶ A következő próbálkozás az Európai Unió nevéhez fűződik (1998). A közös európai fellépés a retencionista tábor szemében olyan súlyos kihívásnak tűnt, hogy régióként szervezte meg az ellenállást. A retencionisták általános koordinátora a kis Singapore, míg pl. az arab országok szószólója Egyiptom volt. A vita hamar átpolitizálódott. A kisebb, fejlődő országok neokolonialista törekvést véltek felfedezni a határozattervezet mögött, nem kis szolgálatot téve ezzel a nagy retencionistáknak. Ekkor született meg a Sant'Egidio közösség⁶⁷ ötletéből a Felhívás a Halálbüntetés Egyetemes Moratóriumára. Ennek lényege az volt, hogy az ENSZ az új évezredre hirdessen moratóriumot a halálbüntetésekre, és kezdődjön közös gondolkodás e büntetési nem végleges beszüntetéséről. Ennek érdekében egyfajta népi kezdeményezésként világszerte gyűjtöttek aláírásokat: az első hárommilliót 2000-ben nyújtották át Kofi Annan ENSZ-főtitkárnak. 2002-ben Rómában megalakult a Halálbüntetés Elleni Világkoalíció (World Coalition against the Death Penalty), amely a kampányban részt vevő szervezeteket (Amnesty International, Death Penalty Focus, Barreau de Paris etc.) fogja össze.

A koalíció két fő irányban indult tovább. Egyrészt a jogilag nem kötelező ENSZ-határozat elfogadása volt a cél, másrészt az említett második kiegészítő, nemzetközi jogilag kötelező jegyzőkönyv ratifikálását kívánták elérni. Ez utóbbinál az első célszámot 100 tagállamban adták meg azzal az elképzeléssel, hogy ha a következő szakaszban a kétszáz is összejön, akkor az univerzális moratórium biztosra vehető. Amint láttuk, egyelőre száznál sem tartunk.

Siker kísérte viszont az ENSZ-közgyűlési határozat útját. Egy harmadik kudarcot mindenáron el akartak kerülni a kezdeményezők. Ezért gondos politikai és földrajzi mérlegelés után választották ki azokat az országokat, amelyek támogatóként (*sponsor*) léphettek fel a Közgyűlésben. Mindegyikük egy-egy régiót, történelmi kontextust vagy jellemző országméretet képviselt, olyan típusokat, amelyekhez más, hasonló profilú országok is csatlakozhattak: Oroszország, Dél-Afrika, Mexi-

⁶⁶ Az olasz nagykövetről elnevezett Fulci-módszer lényege, hogy miután a Közgyűlésben minden tagállamnak ugyanúgy csupán egy-egy szavazata van, sok kisebb tagállamot érdemes megnyerni valamely ügynek. Marco ANSALDO: i Fulci boys diplomazia di squadra. *La Repubblica* 2007. IX. 7 (2022. február 8.).

⁶⁷ A Sant'Egidio közösséget Andrea Riccardi alapította 1968-ban. Az Apostoli Szentszék által elismert katolikus szervezet a világ több mint hetven országában van jelen. Tagjai világiak, akik szabadidejükben a szegényeket és a béke ügyét szolgálják a közös imádság és a Szentírás olvasása mellett.

kó, Brazília, Angola, Gabon, Ruanda, Burundi, Kambodzsa, Fülöp-szigetek, Kelet-Timor, Új-Zéland. A lényeg, hogy a kezdeményező országok listája ne európai vagy nyugati akaratot, hanem a világban meglévő sokszínűséget tükrözze, amely ebben a kérdésben képes egységre lépni.

Az egyébként diktatórikus berendezkedésű Üzbegisztán példája annak, hogyan képesek alulról jövő, akár személyes kezdeményezések befolyásolni a történelem – így a jogtörténet – menetét. Az orosz nemzetiségű Tamara Csikunova egyetlen fiát egy üzbég bíróság 1999-ben halálra ítélte gyilkosság vádjával, amelyet minden valószínűség szerint kínzás hatására ismert be. Édesanyja minden követ megmozgatott, de amikor 2000. július 12-én a börtönben meglátogatta volna a fiát, kiderült, hogy Dimitrijt pár nappal korábban titokban kivégezték. Holttestét sem adták ki neki, hogy eltemethesse. Ekkor megalapította az Anyák a Halálbüntetés és a Kínvallatás Ellen nevű civil szervezetet. Az egyébként pusztán kézzel küzdő, több halálos fenyegetést is kapó asszonyok bátorságának nagyban köszönhető, hogy Iszlám Karimov diktatúrájában 2008. január 1-jei hatállyal eltörölték a halálbüntetést.⁶⁸

Időközben, 2007 októberének végén a Sant'Egidio közösség, a Fokoláre mozgalom, az Amnesty International és más NGO-k által 153 országban gyűjtött újabb ötmillió, a kivégzésekre moratóriumot kérő aláírást adtak át New Yorkban az ENSZ Közgyűlés soros elnökének. A küldöttségben részt vett az amerikai *Murder Victims' for Human Rights* nevű szervezet, vagyis olyan emberek képviselője, akiknek hozzátartozója emberölés áldozata lett, de nem akarják a tettes halálát. Végül 2007. december 18-án az ENSZ Közgyűlése 102 : 54 arányban, 29 tartózkodás és 5 távollét mellett megszavazta a 62/149. sz. határozatot⁶⁹, amely a halálbüntetés egyetemes moratóriumát kérte a tagállamoktól, annak későbbi végleges eltörlésének perspektívájában. Az utolsó napokban egy sor afrikai ország állt be a határozatot támogatók sorába. Tanulságos Elefántcsontpart esete. Az egyébként erőskezű Blaise Compaoré elnököt a Sant'Egidio közösség győzte meg: az elnök emlékezett arra a szerepre, amelyet a közösség vállalt a néhány évvel korábban a polgárháború szélére sodródó ország pacifikálásában.⁷⁰

A határozatot a Közgyűlésben két évente újra és újra szavazásra bocsátják. 2020-ra az igen szavazatok száma 123-ra nőtt, míg az ellenzőké 38-ra csökkent (24 tartózkodás mellett). Mindezek a változások azért is figyelemre méltóak, mert a világ időközben a terrorizmus és a helyi háborúk rég látott hullámával kénytelen szembenézni, és erősödnek a kemény fellépést követelő hangok a kormányok részéről és a közvéleményben egyaránt.

⁶⁸ Adriano ROCCUCCI: Una piccola donna sconfitta che ha cambiato la storia. *Osservatore Romano* 5 maggio 2021. https://www.osservatoreromano.va/it/news/2021-05/quo-100/una-piccola-donna-sconfitta-br-che-ha-cambiato-la-storia.html?fbclid=IwAR0CRaEa2_BcH2LjkJazA5f4TA_eZu4E3RMMyv8DGMoa_B8KcyQQrv35QdKo, 2021. július 14.

⁶⁹ *Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2007. Moratorium on the use of the death penalty.* <https://undocs.org/en/A/RES/62/149>, 2021. július 14.

⁷⁰ MARAZZITI: i. m. 217.

8. A világvallások és a halálbüntetés

A téma összetettsége helyütt legfeljebb annyit enged meg, hogy felvillantsak néhány régebbi és újabb szempontot.

A *buddhizmus* köztudottan erőszakmentességet hirdető vallás, amely az élet minden formáját nagy tiszteletben tartja. Buddha ezen felül eltanácsolta a szerzeteseket a közvetlen politikai szerepvállalástól. Ám mint minden vallásban, a tanítás és a gyakorlat itt is eltér egymástól, különösen, amikor vélt vagy valódi államérdek is közbeszól. Ezért egyes országokban, ahol a buddhizmus hagyományosan erős pozíciókkal rendelkezik, a halálbüntetés tovább él. Ilyen például Thaiföld és Myanmar, bár ez utóbbi de facto abolicionista. A vörös khmerek rémuralmát elszenvedett Kambodzsában azonban – talán épp e tapasztalat hatása alatt – a halálbüntetés eltörlését választotta. Japánnak különös jelentősége van, mely ország a halálbüntetés bástyájának tűnik buddhista hagyományai és a halálbüntetés eltörlésében a középkorban játszott – fent említett – úttörő szerepe ellenére. A világszerte nagy tekintélynek örvendő dalai láma, a buddhizmus legtekintélyesebb és legismertebb vezetője mindenesetre egyértelműen a halálbüntetés ellen foglalt állást, és csatlakozott az egyetemes moratóriumot kérő felhíváshoz.⁷¹

A *hinduizmus* legnagyobb újkori alakja, Mahatma Gandhi *bonmotja* szerint „szemet szemért, fogat fogért, és a világ megvakul”. A hinduk számára parancs, hogy minden élőlényrel kíméletesnek kell lenniük. A par excellence hindu ország, India azonban ellentmondásos gyakorlatot folytat, amint az imént láttuk. A kivégzések száma az 1,3 milliárdnyi lakossághoz képest csekély. A legtöbb nagy valláshoz hasonlóan a hinduizmus sem monolitikus. A Hare Krishna mozgalmat 1968-ban megalapító Srila Prabhupada szerint például a halálbüntetés a bűnös érdekét szolgálja, mert a kivégzett embernek következő életében így már nem kell az előző életében elkövetett bűne miatt szenvednie.⁷² Az indiai jogrend szűk esetkörben megengedi a halálbüntetést, jóllehet az ország alkotmányát a függetlenség után szövegező egyik alapító atya, Babasaheb Ambedkar ki akarta küszöbölni, de még az erőszakmeneteselek táborában sem volt teljes a konszenzus ez ügyben.⁷³

A *zsidó* vallás sem mentes a dilemmáktól. A Biblia és a Talmud is ismeri a halálbüntetést. Harmincöt bűncselekményre rendel halálbüntetést az ószövetségi törvény. Ezek között nemcsak életellenes, hanem a vallásra nézve sérelmes bűncselekményi tényállások is vannak, mint például a hitehagyásra buzdítás vagy a szombat megszenteltetésének elmulasztása, de a nemi erkölcs elleni vétségek némelyike, mint a házasságtörés vagy a vérfertőzés is. A Mishna még a kivégzés konkrét módjait is felsorolja. A törvény azonban korlátokat is szab a halálbüntetés alkalmazásának, amennyiben komoly eljárási garanciákat állít. A Mishna és a Talmud Tóra-értelmezései és előírásai is olyan szigorúan ellenjavallják, hogy szinte lehetlenné

⁷¹ DALAI LAMA: *Message Supporting a Global Moratorium on the Death Penalty*. CounterPunch, August 29, 1999, <https://www.counterpunch.org/1999/08/29/message-supporting-a-global-moratorium-on-the-death-penalty/>, 2022. február 8.

⁷² <https://deathpenalty.procon.org/source-biographies/srila-prabhupada/>, 2021. július 14.

⁷³ MARAZZITI: i. m. 173.

teszik a tényleges alkalmazást. Érdekes a modern Izrael, amely zsidó, de világi állam is egyben. A Knesszet eltörölte a halálbüntetést, csak korlátozott, kivételes esetekre hagyva meg alkalmazhatóságát: ilyenek a genocídium, a háború idején elkövetett árulás és egyes, a katonai büntető törvénykönyv hatálya alá tartozó tényállások. Izrael Állam történetében egyedül Adolf Eichmann-t ítélték halálra és végezték ki, de ez is heves viták tárgya volt.⁷⁴ Hasonló jelentősége van a zsidóság és a halálbüntetés kapcsolatának megértésekor a legjelentősebb amerikai rabbini testületekben (Central Conference of American Rabbis, Union for Reformed Judaism), amelyek már 1959 óta következetesen és nyilvánosan elutasítják a halálbüntetés gyakorlatát. A zsidó „álláspont” tömör megfogalmazását Charles L. Black adta, alkalmazását ajánlva az amerikai valóságra is. Eszerint a mózesi törvényt átjárja a halálbüntetés. Idővel azonban a bírák és a rabbik az anyagi jog sérelme nélkül olyan rafinált eljárási garanciákat dolgoztak ki, amelyek már az ókorban gyakorlatilag kizárták alkalmazását.⁷⁵

Az *iszlám* és a halálbüntetés viszonya a közhiedelemmel ellentétben szintén nem egyértelmű. Az iszlám országok túlnyomó többségében a jognak része ez a büntetési nem. Az iszlám mint vallási hit középpontjában az „irgalmas és könyörületes Isten” áll. A muszlim többségű országok közül a kis – és erősen szekularizált – Albánia és Bosznia-Hercegovina abolicionista, EU-tagjelölt ország. Némely országok, mint Marokkó, Algéria, Pakisztán és Indonézia az utóbbi időkben, *de facto* moratóriumot tartottak fent, jóllehet az utóbbi kettő utóbb a terror- és drogvészélyre hivatkozva újraindította a kivégzéseket (Pakisztánban ötezren vannak siralomházban, de 2020-ban nem volt kivégzés). A több mint egymilliárdnyi muszlim hívőt magában foglaló *umma* hagyományaiban, politikai és kulturális identitását tekintve rendkívül színes, amiről nyugati elemzők és politikusok gyakran nem vesznek tudomást. A Korán szerint az emberi életet Isten megszentelte, ezért azt kioltani csak nagyon kivételes esetben lehet jogszerűen és igazságosan: emberölés, házasságtörés és hitehagyás büntetéseként. A valóság azonban más. Egyiptom példája jól érzékelteti ezt. Ebben az országban Morszi elnököt és a Muzulmán Testvériséget megbuktató és törvényen kívül helyező katonai diktatúra a halálos ítéletek tömegét hozatta megdöntött politikai ellenfeleivel szemben – ezek háttere nyilván szintén nem vallási.⁷⁶

A sariát alkalmazó országok többsége szilárdan kitart a halálbüntetés mellett. Ezen a fronton is vannak azonban repedések. Az ENSZ után második legnagyobb

⁷⁴ A nagy német zsidó filozófus és teológus Martin Buber közbenjárt David Ben Gurion elnöknel, hogy az ítéletet ne hajtsák végre. Buber szentírási, morális és pragmatikus alapokra alapozta álláspontját. Egyebek között azzal érvelt, hogy az áldozat nem helyezkedhet a bíró szerepébe. Attól is tartott, hogy a fiatalabb németek ezzel „letudják” a történelmi felelősséget. M. FRIEDMAN: *Martin Buber's Life and Work*. Wayne State University Press, 1988, 355–359.

⁷⁵ Charles L. BLACK Jr.: *The Crisis in Capital Punishment*. 31 *Md. L. Rev.* 290 (1971) 301. <https://core.ac.uk/download/pdf/56356925.pdf>, 2021. július 14.

⁷⁶ MARAZZITI: i. m. 178.

nemzetközi szervezet, az Iszlám Együttműködés Szervezete tagállamainak kevesebb mint fele (42%) retencionista; 28%-uk a teljes körű abolíciót választotta, a többi valamelyik köztes kategóriába tartozik, ami azt jelenti, hogy a tagállamok többségében nincs kivégzés⁷⁷. Külön fejezet lehetne Törökország, ahol a szekuláris atatürki államfelfogás felől az iszlamista berendezkedés felé kormányzó Erdoğan elnök többször kilátásba helyezte a halálbüntetés visszaállítását. Ez nyilvánvalóan ellentétes az ország nemzetközi jogi kötelezettségeivel, így az európa tanácsi tagsággal és a mára klinikai halott európai uniós tagsági kérelmével is. Elgondolkodtató azonban, hogy az elnök fenyegetéseit eddig mégsem váltotta be.

Nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy az iszlámnak integráns része-e a halálbüntetés. A Korán szövegéből nem lehet a választ levezetni, ahogyan önmagában a Bibliából sem könnyű. A Korán többféle választ is megengedne a kérdésben, és sokasodnak azok a mozgalmak, irányzatok, amelyek az iszlámmal összeegyeztethetetlennek tartják a halálbüntetést.⁷⁸

A kereszténység vizsgálata is több nehézséget okoz, mint gondolnánk. A keresztény kultúrkör történetét végigkíséri a halálbüntetés, noha a Szentírásból vagy az egyházak tanításából ez nem feltétlenül következne.⁷⁹ A XX. század radikális változást hozott e téren. (Ami felveti annak lehetőségét, hogy az iszlámon belül is végbemehet egyszer hasonló fordulat.) A *mainstream* egyházak egyre másra utasítják el a halálbüntetést. (Míg az amerikai *Bible Belt* kisegyházaiban és más új-protestáns szekták részéről tovább él az Ószövetség fundamentalista értelmezése és vele a halálbüntetés elfogadása vagy egyenesen óhaja.) A katolikus, ortodox és a történelmi protestáns egyházak a halálbüntetés elleni nemzetközi küzdelem élvonalába tartoznak. A világ legnagyobb létszámú és legelterjedtebb vallási közössége, a római katolikus egyház a tekintetben egyedülálló, hogy központi tanítóhivatallal rendelkezik, így a tanítás, a pápai magisztérium esetleges változásait könnyű nyomon követni. Éles fordulattal a II. vatikáni zsinat nyomán erősödött meg az evangéliumi alapokhoz történő visszatérés vágya. A zsinati dokumentumok ugyanakkor a halálbüntetés kérdését nem említik. II. János Pál és XVI. Benedek pápa tanításai azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a kérdés megítélése változik. A változás nem annyira dogmatikai, mint inkább morális megközelítésű. II. János Pál *Evangelium*

⁷⁷ Nael GEORGES: *The Process Of Abolishing The Death Penalty In Member States Of The Organisation Of Islamic Cooperation*. 31. <https://www.ecpm.org/wp-content/uploads/rapport-OCI-2020-GB-191120-web.pdf>, 2021. július 23. A képet árnyalja, hogy néhány tagállamban a muszlimok nem alkotnak többséget.

⁷⁸ Jelentős Siti Musdah Mulia dzsakartai teológiai professzor asszony munkássága e téren. MARAZZITI: i. m. 177–182.

⁷⁹ Sőt. A korai keresztények erőszakmentességét ismerve a pogány restaurációt erőltető Julianus Apostata császár nem engedte őket a hadseregben szolgálni. Az arles-i részleges zsinat (314) viszont ellenkezőleg, kötelezővé tette a keresztényeknek a katonai szolgálatot. A halálbüntetés és az „igazságos háború” elfogadottságát Szent Ágoston és különösen Aquinói Szent Tamás tekintélye támasztotta alá. Ez utóbbi a közjó megóvása érdekében tartotta megengedhetőnek a halálbüntetést. Luther vallási bűncselekmények esetén ellenezte, Kálvin és Zwingli viszont megengedte a halálbüntetést.

vitae kezdetű enciklikájában fejti ki először: „...a halálbüntetést csak végső esetben szabad alkalmazni, amikor a társadalom védelme más módokon nem lehetséges. Ma azonban, amikor a büntetőjog egyre fejlettebb, ilyen esetek nagyon ritkák, ha egyáltalán előfordulnak.”⁸⁰ II. János Pál pápa ettől kezdve rendszeresen szót emelt nemcsak a halálbüntetés eltörlése, hanem egyes halálraítéltek megmentése érdekében is az USA-ban és máshol. „A törvények és az állami intézmények semmiképp se sértsék az élethez való jogot – a fogantatástól a természetes halálig –, hanem oltalmazzák és mozdítsák elő azt.” A pápa szerint az életet feltétlen védelem illeti meg a „fogantatástól a természetes halálig”.⁸¹ XVI. Benedek több alkalommal is állást foglalt a halálbüntetés eltörlése mellett. 2011. november 19-én, az *Africae Munus* kezdetű apostoli buzdításában felszólította az afrikai társadalmak vezetőit, hogy tegyenek meg mindent a halálbüntetés megszüntetéséért.⁸² Hasonlóan nyilatkozott, amikor 2011. november 30-án kihallgatáson fogadta és megáldotta a *No Justice Without Life* című nemzetközi konferencia résztvevőit. A folyamatot Ferenc pápa zárta le, amikor módosította a Katolikus Egyház Katekizmusának vonatkozó, 2267. pontját. Ennek eredeti szövege szerint az egyház „hagyományos tanítása ...nem zárja ki a halálbüntetést olyan esetekben, amikor ez az egyetlen járható út az emberek életének ... megvédésére a jogtalan támadóval szemben”, hozzátéve ugyanakkor, hogy az állam ma olyan eszközökkel rendelkezik, amelyek révén az ilyen végső eset „nagyon ritka, ha egyáltalán előfordul”.⁸³ A Ferenc által jóváhagyott új szöveg szerint „ma egyre élénkebben tudatosul, hogy a személy még a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetésével sem veszíti el méltóságát”. Megváltozott a büntetőjogi szankciók céljáról alkotott felfogás, és „olyan, hatékony büntetésvégrehajtási rendszerek jöttek létre, amelyek biztosítják a polgárok kötelező védelmét, ám egyúttal a bűnelkövetőt nem fosztják meg attól a lehetőségtől, hogy megjavuljon. Az egyház ezért az evangélium fényében azt tanítja, hogy a halálbüntetés megengedhetetlen, mert merénylet az emberi személy sérthetlensége és méltósága ellen.” A legnagyobb újdonság talán az, hogy hozzáteszi: „az egyház határozottan munkálkodik a halálbüntetés eltörlése érdekében az egész világon”.⁸⁴

9. Bizonytalan, de bizakodó prognózis

Ha a betegről megállapítják, hogy a kór végső stádiumába került, az rossz hír. A halálbüntetés esetében azonban az a lehetőség, hogy a XXI. század lehet az első a történelemben, amely megszabadul ettől az intézménytől, a zsidó-keresztény

⁸⁰ II. János Pál: *Evangelium vitae*. 56. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/hu/en/cyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html, 2021. július 14.

⁸¹ Uo. 93.

⁸² XVI. Benedek: *Africae Munus* 83. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20111119_africae-munus.html, 2021. július 14.

⁸³ *A Katolikus Egyház Katekizmusa*. 2267. <https://archiv.katolikus.hu/kek/kek02196.html#K2267>, 2021. július 14.

⁸⁴ https://www.vatican.va/archive/catechism_it/p3s2c2a5_it.htm#I.%20II%20rispetto%20della%20vita%20umana, 2021. július 14.

vagy szekuláris-humanista talajon álló gondolkodók és morális cselekvők többsége számára reményt keltő kilátás. A tendencia egyelőre egyértelműen a halálbüntetés eltűnése felé mutat. Persze a folyamatnak megvannak a korlátai. A retencionista országok között találjuk a legnagyobb népességű államokat: Kína, India, USA, Japán... Az, hogy az abolicionista mozgalom át tudja-e lépni vagy el tudja-e mozditani az előtte tornyosuló hegyeket, a szakmai szempontokon messze túlmutató kérdés. A halálbüntetés – és általában a kegyetlen büntetések – eltörlése nyugaton a felvilágosodás eszméihez kötődik, amelyek azonban keresztény gyökereik még akkor is, ha önmagukat a vallás ellenében határozták meg.⁸⁵ A vallásoknak és kultúrkörökhöz tartozásnak komoly szerepük van abban, hogy egy adott helyen alkalmazható-e a legsúlyosabb büntetési formát – de az összefüggés kevésbé egyértelmű, mint gondolnánk. A történelemben azonban semmire sincs garancia. Az emberi élet méltósága feltétlen tiszteletének és védelmének, az ember jóra való készségének és képességének eszménye jelen van, ha időnként eltemetve is, valamennyi kultúrában. A nyugati eszmék hegemoniája a világban a globalizációval, Kína és India felemelkedésével gyengül. A sokáig győztesnek hitt szekularizáció válságával a vallások visszatértek a történelem színpadára, de egy megváltozott világot találnak, amelyben a *status quo ante* helyreállítása nem lehetséges számukra – így ők is válságba kerülnek. Az elszigetelődés nem lehet opció, sok és sokféle új szereplő együttműködése, párbeszéde révén valósulhat meg az új szintézis. Ahhoz, hogy ennek ne legyen része a halálbüntetés, már nem elég a nyugati eszme-, politikai és jogrendszerek egyre nehezebb exportja, hanem csak akkor lesz lehetséges, ha az egyes kultúrkörök saját különbözőségeik és hagyományaik ápolása mellett azok mélyéről felszínre hozzák a közös emberi és civilizációs értékeket. A globalizáció következménye, hogy akár tetszik, akár nem, a népek, civilizációk és a részüket képező jogrendszerek immár nemcsak befelé, hanem egymásra is figyelnek, reflektálnak és hatnak egymásra. Ha a költő egykor így írt: „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!”⁸⁶, akkor ma talán hozzátenné: és Washingtonra, Pekingre, Teheránra... és Blantyre-ra.

Felhasznált irodalom

- [1] 23/1990. (X. 31.) AB határozat. <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/179297164CE96B8DC1258382003C36D7?OpenDocument>, 2022. február 8.
- [2] *A Katolikus Egyház Katekizmusa*. <https://archiv.katolikus.hu/kek/kek02196.html#K2267>, 2021. július 14.
- [3] Adriano ROCCUCCI: Una piccola donna sconfitta che ha cambiato la storia. *Osservatore Romano*, 5 maggio 2021. <https://www.osservatoreromano.va/it/>

⁸⁵ II. János Pál pápa utolsó, *Emlékezet és azonosság* című könyvében védelmébe vette a felvilágosodás vívmányait a kétezres évek elején, amikor a „terror elleni háború” idején nyugaton is felvetődött akár a kínvallatás visszaállításának lehetősége is.

⁸⁶ Batsányi János: *A franciaországi változásokra*.

- news/2021-05/quo-100/una-piccola-donna-sconfitta-br-che-ha-cambiato-la-storia.html?fbclid=IwAR0CRaEa2_BcH2LjkJazA5f4TA_eZu4E3RMyv8DGMOA_B8KcyQQrv35QdKo, 2021. július 14.
- [4] *Amnesty International Global Report Death Sentences and Executions 2020*. <https://www.amnesty.org/download/Documents/ACT5037602021ENGLISH.PDF>, 2021. július 13.
- [5] Andrew NOVAK: Malawi and the Puzzle of Constitutional Death Penalty Clauses. University of Oxford, Faculty of Law. *Death Penalty Research Unit Blog* 2021. https://www.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/death-penalty-research-unit/blog/2021/05/malawi-and-puzzle_ 2021. június 19.
- [6] BALÁZSY Péter: Velünk élő tálio – a halálbüntetés napjainkban. *MTA Law Working Papers* 2018/7., 1–24.
- [7] *Baze v. Rees* (No. 07-5439) 217 S. W. 3d 207, affirmed. (Legal Information Institute) <https://www.law.cornell.edu/supct/html/07-5439.ZC2.html>, 2022. február 6.
- [8] BÓDY Stefánia: A halálbüntetés nemzetközi története és megítélése – érvek és ellenérvek. *Hadtudomány* 2008/3–4., 127–139.
- [9] Charles L. BLACK Jr.: *The Crisis in Capital Punishment*. 31 Md. L. Rev. 290 (1971). <https://core.ac.uk/download/pdf/56356925.pdf>, 2021. július 14.
- [10] DALAI LAMA: *Message Supporting a Global Moratorium on the Death Penalty*. CounterPunch, August 29, 1999. <https://www.counterpunch.org/1999/08/29/message-supporting-a-global-moratorium-on-the-death-penalty/> 2022. február 8.
- [11] Dale M. BRUNFIELD: How Virginia’s Death Penalty Finally Ended. *Washington Monthly* 7 May 2021 <https://washingtonmonthly.com/2021/05/07/how-virginias-death-penalty-finally-ended/> 2021. június 28.
- [12] Death Penalty Information Center (DPIC): *South Carolina Supreme Court Halts Executions of Brad Sigmon and Freddie Owens*. June 17, 2021 <https://deathpenaltyinfo.org/news/south-carolina-supreme-court-halts-executions-of-brad-sigmon-and-freddie-owens>, 2021. június 26.
- [13] Dietrich OBERWITTLER – Shenghui QI: *Public Opinion on the Death Penalty in China: Results from a General Population Survey Conducted in Three Provinces in 2007/08*. Max Planck Institute For Foreign And International Criminal Law.
- [14] *DPIC Special Report The Innocence Epidemic*. <https://deathpenaltyinfo.org/facts-and-research/dpic-reports/dpic-special-reports/dpic-special-report-the-innocence-epidemic>, 2021. június 29.

-
- [15] Hédia ZAALOUNI: *Punishing Sex Crimes: The Evolution of the Death Penalty in India*. WCADP, 21 April 2020. <https://worldcoalition.org/2020/04/21/punishing-sex-crimes-the-evolution-of-the-death-penalty-in-india/> 2021. július 13.
- [16] Huang FENG: Cesare Beccaria e le riforme penali in Cina. *Rivista Italiana di Diritto e Procedura Penale* fasc. 4, 2014, 2102.
- [17] Huang GUI: *On Life Imprisonment as the Alternative Punishment to the Death Penalty Specially Regarding China*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem Marton Géza Doktori Iskolája, Debrecen, 2008.
- [18] II. János Pál: *Evangelium vitae*. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/hu/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html, 2021. július 14.
- [19] Jeffrey M. JONES: *Americans Now Support Life in Prison Over Death Penalty*. Gallup, November 25, 2019. <https://news.gallup.com/poll/268514/americans-support-life-prison-death-penalty.aspx>, 2021. június 28.
- [20] Jessica CONSTANT: *Federal Execution Post-Mortem: The Final Three Carried Out in January 2021*. American Bar Association, Death Penalty Representation Project, April 15, 2021. https://www.americanbar.org/groups/committees/death_penalty_representation/publications/project_blog/federal-executions-post-mortem/, 2021. június 26.
- [21] Khoviwa v Republic (MSCA Miscellaneous Criminal Appeal Number 12 of 2017) [2021] MWSC 3 (28 April 2021) <https://malawilii.org/mw/judgment/supreme-court-appeal/2021/3>, 2021. június 19.
- [22] Le discours de Badinter sur la peine de mort Le Figaro, 2014. április 8. <https://www.lefigaro.fr/politique/le-scan/2014/04/08/25001-20140408ARTFIG00067-le-discours-de-badinter-sur-la-peine-de-mort.php>, 2022. február 8.
- [23] M. Friedman: *Martin Buber's Life and Work*, Wayne State University Press, 1988.
- [24] Marco ANSALDO: i Fulci boys diplomazia di squadra. *La Repubblica* 2007. IX. 7. <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2007/09/18/fulci-boys-diplomazia-di-squadra.html>, 2022. február 8.
- [25] Mario MARAZZITI: *Life. Da Caino al Califfato: verso un mondo senza pena di morte*. Francesco Mondadori, Milano, 2015.
- [26] Michael L. RADELET – Traci L. LACOCK: Do Executions Lower Homicide Rates: The Views of Leading Criminologists'. *99 J. Crim. L. & Criminology* 489 (2008–2009) <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7323&context=jclc>, 2021. június 13.

- [27] Mirko SALVATORE: La mancata rivoluzione della Corte suprema degli Stati Uniti: il caso della pena di morte. *Giurisprudenza costituzionale* fasc.1, 2013.
- [28] Moulin XIONG – Michelle MIAO: *Miscarriages of Justice in Chinese Capital Cases*. 41 *Hastings Int'l & Comp.L. Rev.* 273 (2018) https://repository.uc-hastings.edu/hastings_international_comparative_law_review/vol41/iss3/3, 2021. június 13.
- [29] Nael GEORGES: *The Process Of Abolishing The Death Penalty In Member States Of The Organisation Of Islamic Cooperation*. <https://www.ecpm.org/wp-content/uploads/rapport-OCI-2020-GB-191120-web.pdf>, 2021. július 23.
- [30] Ngozi NDULUE – Robert DUNHAM (eds.): *Enduring Injustice: the Persistence of Racial Discrimination in the U.S. Death Penalty*. A Report By The Death Penalty Information Center, September 2020 <https://files.deathpenaltyinfo.org/documents/reports/Enduring-Injustice-Race-and-the-Death-Penalty-2020.pdf>, 2021. június 29.
- [31] *Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2007. Moratorium on the use of the death penalty*. <https://undocs.org/en/A/RES/62/149>, 2021. július 14.
- [32] Sandra L. BABCOCK: La pena di morte negli Stati Uniti e nel mondo. L'impegno dell'università e delle professioni legali per la tutela dei diritti umani. *Rivista Italiana di Diritto e Procedura Penale* fasc.3, 1 settembre 2018, 1035—1048. <https://dejure.it/8e76370b-68f7-4864-b548-9f3fdf7f8e95>, 2021. június 13.
- [33] Stacey HYND: Killing the condemned: the practice and process of capital punishment in British Africa. 1900–1950s. *African Journal, University of Exeter* 2011. pp. 403—418. <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3085/Killing%20the%20condemned.pdf?sequence=5>, 2021. június 19.
- [34] The Supreme Court of Pakistan Criminal Appeal No.39-L Of 2015 Mst. Asia Bibi versus The State http://www.supremecourt.gov.pk/web/user_files/File/Crl.A._39_L_2015.pdf, 2022. február 8.
- [35] TÓTH J. Zoltán: Halálbüntetés: pro és kontra. *Jogelméleti Szemle* 2003/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/toth14.html>, 2022. február 6.
- [36] *Virginia's Execution History*. Virginians for Alternatives To The Death Penalty <https://www.vadp.org/dp-info/virginias-execution-history/>, 2021. június 26.
- [37] XVI. Benedek: *Africae Munus*. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20111119_africae-munus.html, 2021. július 14.